

Antoni Rita

SZTE TNT – Nőkért Egyesület

„A közös ellenség mégiscsak a patriarchátus” – interjú Dr. Barát Erzsébettel

A nőtörténettel, valamint a feminista szemlélettel kapcsolatos ismeretterjesztést, egyben a közéleti szexizmus elleni küzdelmet felvállaló Nőkért Egyesület szervezésében 2015 óta működik, kisebb megszakításokkal, a Nőkért Szabadegyetem. E rendezvénysorozat célja meghívott szakértők segítségével a közbeszédben aktuálisan jelenlevő témák feminista szempontú megvitatása, egyúttal a feminista megközelítés hozzáférhetővé tétele. Az inspirációt a rendezvénysorozathoz a Feminista Hálózat tagjai (különösen Elekes Irén Borbála) által a kilencvenes években Budapesten a RS9 Színházban szervezett *Negyedik Kedd* közéleti beszélgetős programsorozat adta. A Nőkért Szabadegyetem az évek során működött szeminárium, előadás és kerekasztal-beszélgetés formájában; először a Közkincs Könyvtárban, majd a Szimpla Kertben, és azt „kinőve” a Gödör Klubban. (Az alkalmak egy része hangfelvételen az egyesület honlapján – www.nokert.hu – hozzáférhető.) 2020-ban a Nőkért Szabadegyetem, a COVID-19 helyzetre való tekintettel, online formában jelentkezett a Nőkért Egyesület Facebook-oldalán.

2020. október 26-án vendégünk Dr. Barát Erzsébet nyelvész, genderkutató volt, aki az SZTE Angol-Amerikai Intézet docense, a CEU Gender Studies Tanszékének oktatója, valamint a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E-folyóirat* felelős szerkesztője. A Kaliforniai Egyetem professzora, Judith Butler gondolkodása kapcsán a genderfogalom körül keltett politikai indíttatású pánikról, valamint a feminista mozgalom belül, főleg angolszász területen jelentkező, de időnként itthon is érzékelhető feszültségekről beszélgettünk vele.

Tekintettel arra, hogy a közelmúltban megjelent az Alapjogokért Központ gondozásában a Marguerite A. Peeters által írt Genderörület: Útmutató a globális mesterterv megértéséhez című propagandakiadvány, arra gondoltunk, hogy a mai alkalommal vendégünk, Dr. Barát Erzsébet segítségével a „genderideológia” konstrukció körül keletkezett vitákat vesszük górcső alá. Ráadásul egy mai hír is hozzájárul témánk aktualitásához, ugyanis Orbán Viktor elérte, hogy a gender kifejezés kerüljön ki egy EU-s dokumentumból. „Magyarországon mi nem használjuk azt, hogy gender equality, ez egy

túlideologizált kifejezés” – jelentette ki a miniszterelnök. Mit szólasz ehhez a hírhez, illetve Orbán viselkedéséhez?

Először is mindenkit köszöntök, aki online csatlakozott hozzánk, és köszönöm a felkérést. A kérdésre válaszolva: ha ironikus akarnék lenni, akár azt is mondhatnám, hogy még jobb is, hogy kikerült a *gender equality* a szövegből. Ugyanis a kifejezést sokan úgy értették volna, hogy kétféle konstrukcióról beszélünk, és akkor esélyünk sincs arra, hogy a gender többféle jelentését láthatóvá tegyük. Az, ahogyan a mostani szöveg változott, ironikusan mondván, még pozitívnak is tekinthető, hiszen az egyenlőségbe nagyon sok minden belefér, nem csak a férfinak vagy nőnek gondolt csoportok közti egyenlőség.

Ha máshonnan nézem, akkor persze feldúl a hír. Különösen nehezményezem az ottani politikai viszonyokat nézve, hogy Angela Merkel a gender szó eltávolításával gondolta jónak rövidere vágni a vitát az egyébként meglegházasságban élő luxemburgi miniszterelnök, Xavier Bettel és Orbán Viktor között. Az, amit Orbán most művelt, ugyanannak annak a politikai hadjáratnak a része, amely ellehetetlenítette, hogy Magyarországon genderszakos mesterdiplomát lehessen szerezni, és amelynek „köszönhető”, hogy ez a szakterület gyakorlatilag semmilyen kutatási pályázaton nem kap egy fillért sem. Ráadásul a kormány emiatt volt képes júniusban azt a nyilatkozatot megszavaztatni a parlamentben, miszerint azért nem fogjuk a magyar jogrend részévé tenni az Európa Tanács bántalmazott nőket védő isztambuli egyezményét, mert abban a gender szó szerepel.

A gender az utóbbi időben mind akadémiai szinten, mind a nőekkel szembeni erőszak elleni küzdelem kontextusában valóban egy démonizált kifejezéssé vált. A külföldi genderellenes mozgósításokban az egyik „főgonosznak” Judith Butlert kiáltották ki, akiről gúnyolódó mémeket gyártottak, sőt még tüntettek is ellene. Itthon laikusok kevésbé ismerik őt, az Alapjogokért Központ említett kiadványa viszont hosszasan (és nyilván nem rokonszenvvel) foglalkozik vele. A kontextus bemutatása érdekében felolvasom, hogy Peeters mit ró fel a nemi esélyegyenlőségi szakértőknek és a(z) elsősorban posztmodern) feminizmus képviselőinek:

A férfi és a nő antropológiai szerkezetének lebontása után a forradalom a lebontásról az „építkezésre” tér át. A letűnt ideológiák maradványaiból egyfajta virtuális valóságot tákol össze: olyan polgárt, olyan egyént, aki „megszabadul” önmaga ingyenes ajándék voltától, aki aszexuális, semmilyen megkülönböztető jelleggel nem rendelkezik, sőt saját „nemi irányultságát” és „nemi önazonosságát” is „szabadon választhatja meg.” A nemek közti egyenlőség propagandája az értelmet és a tudományt a tényleges valóság tagadására használja fel. A nyugati szekularizmus szülöttét most minden

kultúrába elviszik, ami azzal a veszéllyel jár, hogy elpusztítja azok lelkét, és tönkreteszi a szent iránti érzéküket.

Csapjunk a lovak közé: Judith Butler tényleg fel akarja számolni a nemeket?

Röviden azt tudnám mondani, hogy ha úgy lenne, azzal sem lenne semmi baj. *(nevet)*

Ne ijesszük el a nézőinket! (nevet)

Rendben, ez egy provokatív válasz volt. Érdekes felidézni viszont Christine Delphy francia feminista gondolatmenetét. Ő abszolút logikusan felveti azt a kérdést, hogy ha konzekvensen gondolkodunk, akkor nem kell-e végül megkérdoznünk magunktól, hogy akarjuk-e, hogy legyen az a fogalmunk, hogy nő (vagy férfi). Ha abból indulunk ki – és akkor rátérek a genderre is –, hogy ez a fogalom társadalmi szempontból mit jelent, akkor egyúttal felmerül a kérdés, hogy a végső célunk nem az-e, hogy (még ha nem is mondjuk feltétlenül azt, hogy egyáltalán ne legyen, de) ne kirekesztő értelemben használjuk. A gender mint kritikai fogalom számomra valóan (és abban, hogy ez letisztuljon, Butler sokat segített) egy történelmileg és kulturálisan meghatározott különbségtételnek az elvét jelenti, aminek célja: elleplezni, hogy a férfi(asság) vs. nő(iesség) megkülönböztetés egy kirekesztő gyakorlat. Ez a megkülönböztetés relatív felértékelődéssel, illetve leértékelődéssel, valamint nyelvhasználati, egyben (mivel mindent nem redukálhatunk fogalmakra) materiális vonatkozásokkal jár.

Tehát azt gondolom, hogy Butler nem szünteti meg a nemeket, de azon a véleményen van, hogy azzal a jelentéssel, amelyben azok itt és most (értsd: a felvilágosodás kora óta az európai és észak-amerikai kapitalista társadalmakban) működnek, nem lehet egyetérteni. Erre gondolva mondja azt, hogy a gender-megkülönböztetések stigmatizálnak. A Peeters-féle konzervatívok viszont azért küzdenek, hogy az, ahogyan mi itt és most ismerjük a gender működését, együtt az összes kirekesztő módozatával, fel ne számolódjék. Részükről az aggodalmat az váltja ki, hogy ezek a jól bejáratott distinkciók nehogy elmozduljanak a helyükről. Ezt a működést Butler mindenképpen fel akarja számolni, és azért is szeretné a nemeket felforgatni, hogy leleplezze a mögöttes hierarchiát és feltegye a kérdést, hogy hogyan lehet azt megváltoztatni.

A nők elleni erőszak is ebből a hierarchiából táplálkozik, ahogy a nők elleni erőszak büntetlensége is.

Pontosan így van.

Kicsit még visszatérve Christine Delphy-re: ha magunkévá tennénk a gondolatmenetét és nem akarnánk többé, hogy legyen olyan fogalmunk, hogy nő (vagy férfi), akkor onnantól hogyan tudnánk egyáltalán feminizmusról vagy leszbikusságról beszélni? Akkor ezek után mi értelme maradna ezeknek?

Delphy ezt abban a(z) utópisztikus) kontextusban veti fel, hogy hogyan képzeljük el, milyen lesz az a számunkra jobb vagy elfogadhatóbb világ, ahol a nő vagy a férfi nem önmagában jelent valamit, hanem valamilyen nem hierarchikus helyzetbe beágyazottan jelent valamit. Az, amit ezek a fogalmak most az elvárt értékrendekben és életlehetőségekben jelentenek, többnyire hierarchikusak és együtt járnak a nő(ies)nek tudott, a nő(ies)nek pozícionált, a nővel asszociált dolgok leértékelésével. Egy ideális világban nem szeretnénk efféle hierarchikus gendermegkülönböztetéseket. Így vetődik fel a kérdés Delphy számára, hogy akkor ez a világ esetleg azt is jelenti, hogy nyelvi szinten nincs az a fogalmunk, hogy nő – mert jelenleg ez a fogalom negatív dolgokat jelent, és nagyon nehéz ezt átírni.

És mit gondolsz ennek kapcsán egyes radikális feministák álláspontjáról, akik a női(es)nek tekintett attribútumok jelértékelésével oldanák meg a problémát?

Néhány radikális feminista valóban meghagyná a különbségtételt, és inkább azzal érvel, hogy mindazok, amiket a nőkhöz társítunk és negatív dolgoknak gondolunk, azok igenis fantasztikus dolgok és kezdjük el őket ünnepelni. Az ünneplés jogosságát nem vonom kétségbe, de a vállalkozás sikerességét igen. Más fogalmak esetén is ez egy létező feminista dilemma, hogy szabaduljunk-e meg tőle [a fogalomtól] a negatív telítettsége miatt és vezessünk be valami mást, vagy tartsuk meg és próbáljuk meg másfajta jelentéstartalmakkal telíteni.

És mit kezdünk a biológiai nemi különbségekkel Butler elmélete alapján, illetve véleményed szerint?

Butler attól zseniális szerintem, hogy szétszedi azt a (politikai és ismeretelméleti értelemben egyaránt) fundamentalista felfogást, miszerint akármilyen kulturális konstrukciónak gondoljuk is a gendert, valahogy a végén azért mindig fogjuk tudni, hogy az adott attribútum egy női(es) dolog, vagy a nőiséghez köthető, vagy a nőre jellemző, mert mintegy biztonsági utolsó mozzanatként valamilyen szállal mindig hozzá van kötve a szükségképpen ismert és ezen a konstruált világon kívül helyezett, és ettől stabil és nem változó, biológiához. Ő viszont azt mondja, hogy ha valamilyen értelemben,

akármennyire közvetetten, de még a feminizmuson belül is ehhez odahorgonyozva gondoljuk el azt, hogy nő, akkor ezt a köteléket el kell vágni.

Ezzel [a biologizált nemiséggel] összefüggésben pedig fontos elmondani, hogy a vágy, illetőleg a szexualitás is társadalmi gyakorlat függvénye. Tehát nem egy konstrukción kívül álló, adott valami, amivel csak annyi a dolgunk, hogy kordában tartjuk.

Butler ezt az egybevágóságot, ezt az ok-okozati viszonyt szüntette meg a test, a társadalmi nemi szerep és a szexualitás között – tehát azt az elképzelést, hogy ha valaki biológiailag nő, akkor a társadalmilag elvárt női szerepeket tölti be és szükségképpen heteroszexuális irányban alakulnak a vonzalmak.

Nem Butler az egyetlen, queerelméletben jeleskedő gondolkodó ezzel a nézettel az elmúlt harminc évben. Például Jack Halberstam szerint (aki transznemű férfi és korábban Judith Halberstam néven publikált) azért van (a kapitalista északi euro-amerikai világban) egy bizonyos fajta férfiasságnak egyeduralma, mert a férfiasságot magától értetődő módon a férfitesthez rendeljük, tehát azzal áll a végén egy lehorgonyzott viszonyban. És ha a férfiasságot nem tekintenénk csak a férfiak privilégiumának, akkor például a tomboy-ok („fiúsnak” tartott lány, vadóc), vagy a butch leszbikusok, vagy a transznemű férfiak nem lennének automatikusan perifériára, a beteges, a deviáns kategóriába szorítva.

Azért vállaltam el annak idején Butler *Jelentős testek* c. művének fordítását, mert abban ő kimondja, hogy a test sem csak magánvaló hús, és a vágy sem valamiféle velünk született [vonz]erő, hanem olyan tényező, aminek van társadalmilag megtanult gyakorlata. Például amikor én tíz év körüli gyerek voltam, akkor a könyv, amit le kellett a szüleim polcáról lopni, a *Kámaszútra* volt. Abban egyrészt viszonylag explicit módon van leírva a (hetero) szeretkezés, de valami egészen másként, mint amit akkor, a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején Magyarországon erről egyáltalán mondani vagy gondolni lehetett.

Tehát én azt gondolom, hogy nagyon fontos kimondani, hogy maga a biológia, illetve mindaz, amit a biológia által megragadható test, morfológia alatt értünk, nagyon sokféle. Gondoljunk arra, hogy a külső és belső nemi szervek, a gének és a hormonok egybeesése sem mindig valósul meg. Fontos megvizsgálni, hogy erre a jelenségre, például az interszexualitásra egy adott társadalom hogyan reagál. Általában mindent megtesz azért, hogy az érintett egyént valahogyan a végén mégiscsak hozzá tudja rendelni egy problémamentesnek, a társadalmi életben, kulturális gyakorlatokon kívül eső, szükségképpen adott, a természet vagy Isten, vagy mindkettő által „elrendelt” testhez.

Pedig a test, mondom én Butlerrel együtt, nem rajtunk kívül „van”, hanem egy megélt test. És ha ezt belátjuk, onnantól kezdve már nem lehet olyan vegytiszta binárisokat alkotni, mint test vs. gondolat, biológia vs. kultúra.

Mert a merev bináris kategória felállítása sokszor egyben erkölcsi magasztalatot jelent, ahonnan az egyik fél azt mondhatja, hogy „én nagyon kedves vagyok, mert elfogadlak téged, tolerálom, elviselem, hogy vagy.” Ebben azonban mindig egy hatalmi kiegyenlítetlenség van. Ami azt jelenti, hogy amíg ez a kristálytiszta elválasztó vonalvezetés van érvényben, addig te lehetsz más, csak nekem ne kelljen magamra úgy gondolni, hogy valami bennem is van belőled. Ne kelljen kettőnkre úgy gondolni, hogy egymással viszonyban vagyunk. Abban a pillanatban, amikor már úgy gondolok rád, hogy valami bennem is van belőled, megszűnnek a tisztán elkülöníthető kategóriák. Ezt mondja Butler is: hogy relációkban vagyunk, és a reláció nem úgy értendő, hogy a már létező két, vegytisztán különböző dolog közé odarakunk egy hidat, hanem úgy, hogy én eleve hozzád képest, általad, veled relációban létezem, azaz valami bennem is van belőled – és vice versa.

Talán többre mennénk a mostani feminizmuson belüli vitákban is, ha ezt a relációt komolyan vennénk. Mert ennek tudatában talán kevésbé vehemensen esünk a másiknak, mert sohasem tudhatjuk, hogy mi az, amiről azt hisszük, hogy csak benne találjuk, de közben saját magunkban is pusztítjuk.

Az utolsó gondolatához kapcsolódva: így most már kezd világossá válni, hogy miért fáj annyira a genderpánik gerjesztőinek a komplementaritás elvetése. A konzervatívok szeretik az LMBTQ-, és különösen a transznemű embereket előtérbe helyezni, mint a genderpánik bűnbakjait, de valójában – ahogy Peeters említett új könyvéből is kiderül – nagyon régi és alapvető feminista törekvéseket problematizálnak és jottányit sem akarnak engedni a biológiai esszencializmusból. Azaz, az fáj nekik, hogy a feministák jellemzően nem hisznek abban, hogy férfi és nő mindenféle átfedéstől mentesen eltérő tulajdonságaival és szerepeivel, mint két féle ember szépen kiegészíti egymást. Mit tudunk erre mondani Butler alapján?

A komplementaritás kimondva valamiféle nagyon ideálisnak is hihető világgép, hiszen azt implikálja, hogy eleve nem létezik benne konfliktus, mert ami kiegészíti egymást: ha az egyikben x tulajdonság van, a másikban meg annak az ellentéte, akkor az milyen klasszul egymásra talál. Ez a szemlélet mindenféle hatalmi viszonyt kivesz a képletből, tehát depolitizál. Ezért sem tudok a „két nem” elképzeléssel mit kezdeni, mert az rögtön hozza magával az elképzelt – és hamis – komplementaritást. Miközben nekünk nem depolitizálásra van szükségünk, hanem egy olyan kritikai fogalomra, egy olyan eszközre, amivel mozgósítani lehet. Azaz, aminek segítségével ki lehet kezdeni a hétköznapi nyelvhasználat, illetve megismerés számára magától értetődő

elképzeléseket. Nagyon fontos vagy hogy tudjunk olyan pozíciót találni, ahonnan tudunk reflektálni arra, amit nyilvánvalónak gondolunk. Nem feltétlenül azért, mert utána többet nem fogunk azzal egyetérteni, de azért is, hogy tudjuk, hogy mi az, amivel egyetértünk.

Judith Butlertól származik a nemiség performatív elmélete. Hogyan foglalnád össze ennek mibenlétét?

A performativitás mint metafora, a legkönnyebben a színház kontextusában gondolható el. Ugyanakkor a Butler-féle performativitás nem ebből a kontextusból ered, tehát nem arról van szó, hogy van egy szerep, amit mint művész magamra öltök, eljátszom, majd lejövök a színpadról, átöltözöm és utána valami mást veszek magamra. Már csak azért sem, mert ez egy nagyon keményen individualista elképzelés, tehát a modern kapitalizmus önmaga fölött teljes kontrollal bíró, atomizált egyéncépet működteti, amihez Butlernek semmi köze nincs.

Butler a performansz fogalmát John L. Austin nyelvfilozófustól veszi át, akinek előadásait halála után, 1962-ben tanítványai sajtó alá rendezték *How to do things with words?* címmel (magyarul: *Tetten ért szavak*). Ebben állítja azt Austin – és ez a mai vitákban ideológiai célok miatt „kényelmesen” eltűnik a képből –, hogy minden egyes kijelentésünk performatív. Performatív abban az értelemben, hogy három dolgot tesz egyszerre: 1. valamilyennek leír valamit, tehát tesz egy kijelentést a világ állapotáról; 2. azzal együtt, hogy kimondja, és úgy mondja ki, ahogyan, ezt létre is hozza; 3. ezzel egy időben egy relációt is létrehoz, tehát megteremt a beszélő-hallgató viszonyt. Ezen felül arra nézvést is következményekkel jár, hogy innentől kezdve mit gondolunk arról, hogy milyen szituációban vagyunk.

Austin azt is állítja, hogy a szavak teremtő erővel bírnak és ebben az értelemben másféle viszonyokat hoznak létre. Például azt, hogy „én feleség vagyok”, csak abban az esetben tudod mondani, hogy ha részese vagy egy olyan performatív eseménysorozatnak, amely ezt eredményezi. Ezek az eseménysorozatok lehetnek flexibilisebbek, vagy egészen merevek, a rituálé szintjéig. A házassági ceremónia (főleg az ötvenes években, amikor Austin beszél erről) egy nagyon kötött rituálé. Az adott felekezeten belül ahhoz, hogy valaki elmondhassa magáról, hogy „én feleség vagyok”, át kell mennie ezen a ceremónián. Ennek során az eskető pap meg fogja kérdezni – szigorú sorrendben – először azt, akit ott férfinak pozícionálunk, egyúttal ezzel a sorrenddel meg is erősítjük ezt a férfiúi pozícióját –, hogy feleségül kívánod-e venni az itt jelenlevő X. Y.-t. Ő azt mondja, hogy igen, és aztán fordul a pap a másik félhez, és (annak függvényében, hogy hol vagyunk térben, időben), azt kérdezi tőle, hogy hites uradnak kívánod-e, vagy férjedül fogadod-e az itt

jelenlevő férfit. És akkor te is azt mondod, hogy igen, de ez még önmagában nem elég, mert ehhez az intézményrendszer is kell, amiben mindez történik. Vagyis, ha két nap múlva kiderül, hogy az eskető pap már nem hajthatta volna végre ezt a feladatot, mert valamiért felfüggesztette őt az ő egyháza, tehát ebben az értelemben nincs felhatalmazva, nem foglalhatja el az eskető pap pozícióját, akkor bizony a házasságkötés nem érvényes, és nem mondhatod azt, hogy „én feleség vagyok”. Vagy akkor sem, ha később az derül ki, hogy a férjemnek gondolt másik félnek van még érvényes házassága, tehát még nem ért egy válóperrel véget, azaz még nem kötelezhette el magát és nem mondhatta volna azt, hogy igen. Ez utóbbi arra is jó példa, ahogyan az intézmények beépülnek egymásba, tehát nem lehet őket olyan egyértelműen szétválasztani. Butler tehát ebben az értelemben használja a performativitás fogalmát.

Ehhez képest a „genderideológia” elleni hangulatkeltők folyton azzal hozakodnak elő, hogy ha elérkezünk a feministák és az LGBTQ-aktivisták által vizionált világhoz, akkor majd önkényesen úgy váltogatjuk a nemünket (és a nemi identitásunkat), mint a zoknit.

Ez alaptalan feltevés, hiszen még a nyelv sem úgy működik, hogy az ember gondol egyet, kimond valamit és akkor az úgy lesz. Még a nonszensz versek is, abban az értelemben az egyezményes jelölésen belül maradnak, hogy egy adott nyelvnek a mondatszerkezetét meg kell, hogy tartsák, ami alapján az egyébként értelmetlen szövegen belül el tudjuk dönteni, hogy mi az alany, az állítmány, a tárgy stb. – mert a mondaton belül egy bizonyos helyet foglalnak el az egyébként furcsa hangzású, képtelen szavak.

Nem hiába az egyik kedvenc szövegem Butlertől a (magyarul meg nem jelent) *Excitable Speech* (1997), amely a gyűlöletbeszéddel foglalkozik. Ebben a könyvében Butler leírja, hogy az, hogy valami egy rendszerben jelentéssel bíró módon működjön egy adott közösség számára, nem egyéni virtus és kreativitás kérdése, hanem konvenciók, egyezményes jelek függvénye. Ez azt jelenti, hogy ha egy adott közösség sokféle helyzetben, hosszú időn keresztül valamilyen értelemben használ valamit, az csak annyit tesz, hogy az nagyon sok intézményben, nagyon sok helyzetben hosszú időn keresztül automatikusan azzal a jelentéssel működik. (Mert az adott cselekvéssorokon keresztül abban a jelentésben ágyazódott be.) Viszont ez nem egyenlő azzal, hogy ez mindig is így volt, mindig is azt jelentette, és mindig is azt fogja jelenteni! Tehát nincs ilyen, hogy én reggel felébredek és azt a szerepet veszem fel, ami éppen eszembe jut. Kérdés először is, hogy szabadságomban áll-e az adott élethelyzetemben így tenni, és még ha a válasz igen is, mit szól hozzá a másik.

A jelentés, a nyelv, vagy bármilyen jelrendszer nem önkényes alapon működik. És ha cinikus akarnék lenni, akár azt is mondhatnám, hogy ez nagyon jó, mert nincs az az Orbán Viktor (hiába érte el most, hogy Angela Merkel vegye ki az EU-dokumentumból a gendert), sőt még az a Kim Dzsongun sem, aki a nem társadalmi jelentését egymaga a maga kénye-kedvére ki tudná találni.

Az önkényesség feltételezése egyébként a feminizmuson belül is működik, tehát a feministáknak is jobban utána kellene nézni, hogy honnan ered a performativitás fogalma, és ebben az értelemben mit jelent annak konkrét megvalósulása, a performansz. Egy szociológus valószínűleg a társadalmi gyakorlat, vagy, Bourdieu alapján, a praxis kifejezést használná erre – nem pont ugyanaz, de most analógiának meg merem kockáztatni.

Ezzel el is érkeztünk oda, hogy Judith Butlert nemcsak a fundamentalista-konzervatív oldalról éri kritika, hanem egyes feministák részéről is. Korábban kritizálták olyan neves feminista szerzők, mint Nancy Fraser vagy Martha Nussbaum (ezekből az esetekből időnként építő párbeszéd is alakult), legutóbbi interjúja miatt viszont a radikális feminizmus egy marginális, ún. transzkritikus (vagy genderkritikus) ágának a képviselői pécézték ki (ismét) maguknak. Hogyan reagál ő ezekre a kritikákra?

Ami a transzkritikus feministákat illeti, általában meglepetésének szokott hangot adni. Nem csak újságcikkekben, a YouTube-on is (angolul tudók számára) elérhető jó pár nyilatkozata, és most, a COVID-időszak alatt még több interjút készítettek vele. Valóban sokat reflektál az ún. „genderkritikus” (*gender critical*) álláspontra, mert mostanában erről kérdezik leggyakrabban.

Leginkább azon lepődik meg, hogy őt az a vád éri „házon belül”, hogy az ő elmélete tulajdonképpen identitáspolitikum. Ez az olvasat, gondolom, úgy áll elő, hogy a transz emberek jogi elismerésért folytatott küzdelme – részben – egyfajta identitáspolitikum (legalábbis ott a gender elsősorban mint identitás jelenik meg), de abból, hogy Butler támogatja a transz emberek jogait, nem következik automatikusan az, hogy Butler maga identitáspolitikus lenne.

De még ha ez így is lenne, akkor sem lehetne a saját kitalációjaként a szemére vetni. A hatvanas, hetvenes években megjelenő (második hullámos) feminizmus a nőkért, a nők érdekében kitűzött célok mentén definiálta magát. Tehát ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy a hetvenes évek feminizmusa kemény identitáspolitikum volt: a nők csoportjáért, az esélyegyenlőségükért, az elismerésükért folytatott harc. És ez (több feminista iskola alakult ki abban az időben) nem csak a liberális irányzatra értendő, melynek törekvései közt pl. a béregyenlőség, a (Skandináviában már megvalósult) „apagyis” (misperint a gyás egy részét 50-50 százalékban kell a

szülők közt megosztani, és ha az egyik szülő nem veszi igénybe a rá eső időt, akkor az elvász a pár számára), vagy a nőket eltárgyasító, szexista utcai hirdetések ellen vívott küzdelem szerepel.

A queerelmélet, amikor a kilencvenes években megjelenik, arra mutat rá, hogy amikor „a nőkről” beszélünk, akkor egyáltalán nem minden nőről, csak a nők egy bizonyos csoportjáról beszélünk, és ezt a specifikus csoportot (fehér, középosztálybeli, heteroszexuális nők) kezdjük el úgy használni, mintha az egyedüli lenne, és minden nőt lefedne. Ettől ez a partikuláris csoport belép a diszkurzusba abban a jelentésben, hogy „minden nő”. A queerelmélet szerzői két dolgot kérdőjeleznek meg egyszerre: azt, hogy a „nők” fogalma tényleg minden nőre vonatkozik-e, és ezzel együtt azt is, hogy ki ennek a mondatnak az alanya. Tehát kinek, kiről mondunk dolgokat, kinek a nevében, kikért, szólalunk fel, kihez szólunk, amikor feministaként azt mondjuk, hogy „a nők”.

Még véletlenül sem egy identitáspolitika jegyében születik meg a queerelmélet, főleg azért nem, mert sokféleképpen éljük meg a szexualitásunkat. Ez azt is jelenti, hogy egy dolog, hogy mire vágyunk, egy másik dolog, hogy mit teszünk, és egy harmadik dolog, hogy magunkat minek látjuk mindeközben: szükségét érezzük-e annak, hogy magunkat valamilyen szexualitással bíró lényként definiáljuk és hogy ezt még kifelé is kinyilvánítsuk. Tehát még a szexualitáson belül is legalább ezt a három dolgot szét kell szedni, mert ezek egyáltalán nem biztos, hogy mindig egybeesnek. És azért jó rálátni azokra a helyzetekre, ahol ezek nem esnek egybe, mert akkor azt is megértjük, hogy ahol látszólag egybeesnek, az nem azt jelenti, hogy azért esnek egybe, mert ezek nem is különbözőek, és az az egyedül normális, ha egybeesnek.

A queerelméletben a genderfogalom azért problematizálódik, mert a queerelmélet észreveszi, hogy ez a feminizmus kitüntetett elemző kategóriája, és hogy ezt a kategóriát a nők nevében, a nőkért, a nőkről használják, és felteszi a kérdést, hogy álljon meg a menet, milyen nőkről beszélünk?

Butlert a mostani konkrét politikai helyzetben különösen bántja és dühíti mindaz, amit a transzneműek kizárását hirdető radikális feminizmus a transznemű emberekről mondani szokott. Mivel mindeközben csak a lényeg vész el: az, hogy ezeknek a magukat radikálisnak, és általában marxistának nevező feministáknak, meg egyébként a transz embereknak is, meg queer nézőpontból, tehát a szexualitást queerként felfogó gondolkodók nézőpontjából is, mégiscsak a patriarchátus lenne a közös ellenség! Butlert a legjobban az zavarja, hogy ahelyett, hogy azon gondolkodnánk, hogy ezt a közös ellenséget hogyan lehetne megközelíteni, e belső hadakozás által azt folytatjuk, amit egy másik queerelmélettel foglalkozó szerző, Lauren Berlant „látványsportnak” nevez („spectacular sport”).

Ez nekünk nagyon nem használ. Egymással hadakozunk, amikor ez a, ha úgy tetszik, Forum Romanum, amiben vagyunk, recseg-ropog minden ízében, és nyilvánvalóan nem azért vagyunk ebben a krízisben (nem azért vannak veszélyben a szabadságjogaink), mert a transznemű emberek azt szeretnék, ha a személyi igazolványukban az a név és nem szerepelne, amivel ők azonosítják magukat. (Sokkal inkább azért, mert ahogyan előretör az autoriter populizmus, globálisan veszélybe kerül a demokrácia és vele a női jogok.) A transznemű embereket okolni a feminista törekvések válságáért ideológiailag “fantasztikus” ugródeszka ahhoz, hogy felüljünk a magas lovunkra, ahonnan az erkölcsi fölény megkérdőjelezhetetlennek látszik, és amely pozícióból azt a látszatot kelthetjük, hogy velünk minden rendben van. Ráadásul azt látom, hogy a transzjogok ellen érvelő, illetve Butlert ostorozó feminista aktivisták nagyon kevés szöveget olvasnak. Néha abban sem vagyok biztos, hogy legalább a *Problémás nemet* ismerik tőle.

Butler ráadásul végképp nem érti, hogy hogy lehet azon az alapon harcolni a patriarchátus ellen, hogy márpedig mindennek az alapja egy magánvaló, biológiailag adott szexus, amit nem is kell tovább magyarázni. Ez a gyakorlatilag fundamentalista felfogás a feminista küzdelmet a reprodukciós jogokra szűkíti le: arra, hogy szabad-e az abortusz, vagy Kínában vállalhatok-e egynél több gyereket, vagy arra, hogy egyes országokban a lány magzatokat elvetetik (nemi szelektív abortusz). Nem vitatom a reprodukciós jogok fontosságát, de ez csak egy terület a sok közül.

Ha csak ezekkel foglalkozunk és semmi mással, akkor azt sem fogjuk megérteni, hogy a szexualitás akkor is megvalósul, ha látszólag senki sem beszél róla. Vegyük például a munkavállalási lehetőségeket lesbikusként. Ami engem illet, itt az egyetemen nem is emlékszem olyan pillanatra, hogy kimondtam volna, hogy „én lesbikus vagyok”, csak úgy utaltam a magánéletemre, mint más a saját, normatívnak tekintett heteroszexualitására. (Pl. „vettem a barátnőmnek egy farmert” – nem hívtam fel külön a figyelmet arra, hogy nekem nem pasim, hanem barátnőm van. Ha egy kolléganő ugyanezt mondja a férjéről, arra senki sem kapja fel a fejét.) De ezt semmiképpen sem tudnám ilyen magától értetődő módon megtenni például abban az elit gimnáziumban, ahol annak idején magyart meg angolt kezdtem tanítani. Biztos, hogy az igazgató behívatott volna, és veszélybe került volna az állásom.

De ennél is nagyobb probléma, hogy ha valaki politikai menekültként idejön, mint volt ugye ez a nyáron Strasbourgban lezárult eset, hogy a felperes 2015-ben megkapta a menedékjogot Magyarországon, mert Iránban a transzneműsége miatt üldöztetésnek volt kitéve, ám a hatóságok itt is elutasították a [magyar állampolgárok számára akkor még elérhető] nem- és névváltoztatási kérelmét. Talán részben azért, nehogy transznemű

menekülteket kelljen befogadnunk, a COVID alatti rendkívüli jogrenddel visszaélve, nemrég a magyar transz emberek számára is megszüntette a kormány ezt a lehetőséget. Azzal az indokkal, hogy bevezetjük az anyakönyvezésre vonatkozó törvényünkbe azt, hogy létezik születési nem. Az a komikus érvelés szól mellette, hogy mivel a biológiai nemet nem lehet teljesen megváltoztatni, ezért szükséges, hogy jogilag rögzítsük. Ez az a pillanat, amikor rá lehet arra mutatni, hogy ezek szerint nem az életünkön kívül eleve adott valamiről van szó, ezért kell, hogy jogilag jól megmondják. Ráadásul oda lehet tolni az orruk alá azt a kérdést is, hogy „Tessék? Nem lehet teljesen megváltoztatni? Szóval akkor valamennyire lehet?” És milyen értelemben lehet megváltoztatni? Nyilván nemcsak az operációk, illetve az egészségügy által lehetővé tett beavatkozások sorozatáról van szó – erre redukálni a tranzíciót pont annyira téves, mint a lesbikusságot a két nő közötti szexuális aktus mikéntjére kihegyezni.

Az utolsó kérdésem pedig az lenne, hogy a közelmúltban a J. K. Rowling tweetjei nyomán kibombant ún. cancel culture (az eltörlés kultúrája) vitáról mit gondolsz? Híres emberek, tudósok, művészek, újságírók aláírtak egy nyílt levelet, melyben a véleményszabadság állítólagos sérülése miatti aggodalmukat fejezték ki. Az ellenzők szerint viszont az aláírók azt nehezményezik, hogy nem lehet arányos következmények nélkül rasszista vagy transzfób nézeteket hangoztatni. A levelet J. K. Rowling is aláírta, mert nem sokkal annak publikálása előtt, meglátása szerint, támadás érte őt a Twitteren. Sokan ugyanis nemtetszésüket fejezték ki, amikor azon a felvetésen gúnyolódott, miszerint nem csak nők menstruálhatnak, hanem transz férfiak és nem bináris, queer emberek is. Ráadásul még igaza sem volt, mert a menstruációs szegénységről szóló cikk nem „törölte el” a nőket: a szövegben ott van világosan, hogy „women”, csak a címben szerepel, hogy „people who menstruate”. Neked mi minderről a véleményed?

Mivel elsősorban a nyelvhasználat hatalmi és ideológiai vetületeivel foglalkozom, onnan közelíteném, hogy a „vélemény” lényegesen különbözik a vagdalkozástól, az „odamondás”-tól, a verbális agressziótól. A véleményt, egyrészt alá is szokták érvekkel támasztani. A vélemény nem kijelentés, nem deklaráció, nem egy kiáltvány. Ezért aztán részben maga az érvelési rend fogja megteremteni önmaga, a vélemény korlátját. A kérdés tehát, hogy mit jelent, amit mondok; a kijelentésem hogyan értendő. Tehát olyan mondatokat teszek közzé, amikbe beágyazva az a mondat [a véleménynek szánt kijelentés] majd azt jelenti, amit szeretném, hogy jelentsen. Ha agresszívan lépek föl viszont, mondok egy kijelentést és arra úgy tekintek, hogy az nyilvánvaló, magától értetődő, és aki nem érti, hogy mit mondok, aki nem képes belehelyezkedni az én pozíciómba, annak már régen rossz és az mit akar itt.

A cancel culture állítólagos áldozatai az egyetemi előadások törlését vagy a meghívás visszavonását is szokták nehezémenyezni.

Igen, a „beszólás” azzal is járhat, hogy onnantól kezdve már nem leszünk olyan népszerűek, nem fut velünk annyira szekér, nehezebb lesz megjelentetni a könyveinket, kisebb lesz az olvasótáborunk, ennek következtében alacsonyabb az eladott példányszám, csökken a jövedelmünk, egyúttal státuszvesztést szenvedhetünk el. A „vélemény” azonban nem „beszólás”. Az érveléssel már határt is szabok annak, hogy meddig megyek el; egyben teret adok a másik félnek, hogy tudjon hozzám kapcsolódni. Magyarul, azzal, hogy érvelek, egyúttal meg is nyitom magam a másik felé és számonkérhetővé teszem azt, hogy amit gondolok, azt milyen érvrendszer mentén gondolom úgy, ahogy. Ebben az értelemben nyitok a másik felé, a többértelműség felé, és ez nekem is jó, mert ebben a véleménycserében én is mozdulhatok másfelé; és, amennyiben a másik fél valóban véleményt nyilvánít, ő is mozdulhat másfelé, vagy legalább abban meg tudunk állapodni, hogy ezen a ponton túl nem tudunk lépni. De nem semmisítettük meg minimum verbálisan a másikat!

Ami a konkrét esetet illeti, ha te úgy érzed, hogy meg kell szólalnod egy ügy kapcsán, és amit mondasz, az szükségképpen valakikhez szól, és akikhez szól, azokról valamilyen pozíciót tételez fel, akkor minimum közvetve megszólítod őket. Rowling a transz emberekről mondott valamit. Róluk beszélt, de nem hozzájuk szólt. Márpedig a közösségi médiában viszonylag könnyű belépni egy beszélgetésbe, így nem értem, Rowling miért csodálkozott, miért vette rossz néven, hogy az érintett felek, a közvetve megszólítottak megjelentek és reagáltak az általa mondottakra, kifejtették az ellenvéleményüket. Rowling úgy pozicionálta magát, mint aki valakik mellett beszél, de közben valakik ellen is [nem véleményt nyilvánított, hanem] kinyilatkoztatott. Nem vitatkozni akart, nem véleményt nyilvánítani, hanem megmondóember akart lenni, ez a szándék márpedig egy nagyon erőszakos relációt szül. Attól függően, hogy mennyire öntörvényű és mekkora önbecsülése van annak, akivel szemben megmondóember akarok lenni, benne van a pakliban, hogy vissza fog szólni – nincs az a Harry Potter-hegy, ami ezt megakadályozhatná! Amikor megszólalt az, akit ő nem várt – tehát nem úgy viselkedett, mint az elvárt ideális hallgató, hogy fülét-farkát behúzza, elszégyelli magát és revideálja akár az énképét –, Rowling a megtámadott áldozat pozíciójába helyezte magát, és ha az erőviszonyok szerint nézem az interakciót, akkor ez egyszerűen nem fair! Akár közvetlenül, akár közvetve, a Harry Potter-sorozat jelentette kulturális tőkére hivatkozni nem fair, hanem ebben az eleve egyenlőtlen hatalmi helyzetben egy plusz erőfitogtatás.

Feministákként sem húzhatjuk ki Munchhausen báróként a hajunknál fogva saját magunkat a helyzetünkből, de azért, ha tisztában vagyunk azzal, hogy valamilyen szempontból (pl. a világ egyik leggazdagabb embereként) relatíve kivételezettebbek vagyunk, mint a másik, akkor mindig nekünk lesz nagyobb felelősségünk abban, hogy mit engedünk meg magunknak és mit nem. Ezért inadekvát Rowling támogatói részéről arra apellálni, hogy „itt van egy fantasztikus szerzőnő és nehogy már ne olvassátok majd a regényeit csak azért, mert megmondta, hogy mit gondol”. Nem, ő nem megmondta, hogy mit gondol, ő jól beszólt!

Ami pedig a *cancel culture* miatt aggodalmaskodó nyílt levelet illeti, nekem eleve nem tetszik, hogy pont a *Harper's Magazine*-ben jelent meg.

Nagyon meglepő Rowling neve az aláírók között – mert a vele kapcsolatos incidens nem kerül szóba a levélben, de számos stratégiai célú közvetett retorikai fordulat beleépült. Tudjuk jól, hogy nem magától íródik egy ilyen levél, hanem n-szer köröz, mire eléri a végleges verzióját.

Egy interjúban megkérdezték Butlertől, hogy ő miért nem írta alá. Több okot megnevezett.

Egyrészt, mert két nagy bekezdés szól a levélben a „Black Lives Matter”-ről, de csak azon elmélkedve, hogy hol legyen a határ, mit gondoljunk arról, amikor a békés demonstrációk fizikai harcba mentek át. Butler viszont legújabbán arról gondolkodik, hogy az erőszakszervezettel szemben, hogy lehet úgy fellépni, hogy mi nem vagyunk erőszakosak? Erről az erőszakmentes harc köré épülő *szolidaritásról* gondolkodik, méghozzá Angela Davis ihletésére.

Másrészt azért nem írja alá, mert indirekt módon benne van a levélben, a Rowling-vitára közvetett utalásképp, hogy azzal, aki rásüti a másikra, hogy transzfób, nem lehet kommunikálni, párbeszédet kialakítani. Butler viszont nem tud mit kezdeni azzal, ha valaki ki akarja rekeszteni a nő fogalmából a transz nőket, ha nem tartja megengedhetőnek, hogy a nő fogalom egyik jelentése a transznő legyen. Ha aláírná, azzal belépne a fent említett látványsportba, amit pedig nem akar.

Harmadrészt, Butler utal arra is, hogy másfél évvel korábban meggondolatlanul aláírt egy levelet, és ezzel hibát követett el. Az aláírással másokkal együtt kolléganője, Avital Ronell védelmére kelt, akit volt diákja szexuális zaklatással vádolt meg, és később kiderült, hogy ezek a vádak megalapozottak. Ezzel Butler elismeri, hogy az ember tud hibázni, és közvetve annak is teret enged, hogy Rowling is hibázhat, és mostani nyilatkozatait később ő is felülbíráhatja. Csakhogy, ahogy én látom, Rowling azóta teljesen belement a mártírszerepbe és lépten-nyomon azt hangoztatja, hogy őt igazságtalanul támadják, és megint arra apellál, hogy ő milyen fantasztikus regényeket ír. Hogy fantasztikus regényeket ír, az egy dolog. Én ugyan nem

szeretem a Harry Pottert – tudom, magam ellen beszélek azzal, hogy ezt bevallom... *(nevet)*

Én szeretem! (nevet)

Akárhogy is, sem ezt, sem azt, hogy ő mennyi gyerekkel megszerettette az olvasást, sem egyéb érdemeit nem lehet annak megalapozására használni, hogy ő másoknak „beszóljon”. Vagy szándékosan nem figyel, vagy tényleg nincs rá füle, hogy meghallja, mi a problémája a mondandójával annak a közösségnek, amelynek nekimegy.

Mit gondolsz arról, hogy Magyarországon is megjelent a transzkirekesztő feminizmus angolszász importeszméje?

Egyrészt, nekünk nem kell egy az egyben átvennünk ezt a leghangosabban valóban az Egyesült Királyságban létező hangot, de elsősorban ne azzal érveljünk ellene, hogy a magyar helyzettől ez idegen. Azaz, abba a hibába se essünk bele, hogy egy szintiszta választóvonalat tételezünk Nyugat-Európa és Magyarország közt – mert akkor megint annál a tévhitnél fogunk kikötni, hogy mi vagyunk a jóisten kalapján az árvalányhaj és mi vagyunk a világ a legtöbbet szenvedett népe.

Ha már egy globalizált tőke mozgással megvert világban élünk, akkor már eleve nincs értelme olyat mondani, hogy „begyűrűzik ide ez az idegen angol-amerikai, – illetve, ahogy mondani szeretik, angolszász – elmélet”, mert ezt annak idején magára a feminizmusra is ráfogták, ahogy most a gender studiesra vagy a queerelméletre is. Azt mondani, hogy a queerelmélet egy idegen elmélet lenne, ami a magyar helyzetre semmilyen értelemben nem vonatkoztatható, véleményem szerint – utalva Sara R. Farris fogalmára – femonacionalizmus. Nem azt állítom ezzel, hogy minden ilyen kijelentés kimeríti a femonacionalizmus fogalmát, vagy hogy eleve ebből a pozícióból mondják, de eleve, szükségképpen azt gondolni, hogy a magyar sajátosságokra hivatkozni az csak jó lehet, véleményem szerint nem jó irány.

A közönségből Szabó A. Zsófia kérdezi: „A legújabb művei alapján hogyan képzeled Butler az erőszakmentességet és az egymásra utaltságból eredő továbblépést?”

Ehhez hozza be Butler a sebezhetőség (*precariousness*) fogalmát. Ennek a konkrét megnyilvánulási formái a különböző, prekariátusként elrendeződő helyzetek. Az a baj, hogy magyarul mind a kettőt úgy kellene fordítanom, hogy sebezhetőség.

A prekariátus fogalmát Magyarországon a bizonytalan foglalkoztatásúak csoportjára vonatkoztatjuk.

Mondjuk úgy, hogy arra van leszűkítve. Butler szerint, hogy ha valamiféleképpen meg akarjuk ragadni, hogy mi lenne a lét értelme – elsősorban az emberi lété, de nemcsak az emberről beszél, ott is megszünteti a kristálytisza vonalat, ebben az értelemben poszthumánként is értelmezhető a felfogása –, mi a világban való létezés legfőbb tulajdonsága, mi az, ami mindannyiunkban közös, akkor a válasz az lenne, hogy a sebezhetőség.

„A létbizonytalanság jó fordítás lenne-e?” – kérdezi a közönségből Makai Péter Kristóf.

Általában a sérülékenység vagy sebezhetőség fogalmat használjuk, mert a létbizonytalanság is finansziális értelemmel telített, tehát inkább csak a gazdasági, megélhetési bizonytalanság irányába visz el. Felmerült még korábbi javaslatként a kiszolgáltatottság, mint lehetséges fordítás, de azt sem választanám, mert az már azonnal egy hierarchikus hatalmi viszonyulást jelentene. Butler azért mondja, hogy a világ lényege a sérülékenység, mert nem vagyunk önmagunkban, önmagunk számára elégségesek, hanem a többiekhez való viszonyunkban élünk, e viszonyulásainkon keresztül létezőnk – ez tesz sebezhetővé.

Ennek belátásának etikai vonzata is van: sérülékeny vagyok, ki vagyok téve a másiknak. Mit jelent ebből a szempontból erkölcsös életet élni, jól élni, helyesen élni? Ha belátjuk, hogy viszonyokban élünk, akkor nem képzelhetjük magunkat önmagában álló, védett, ha úgy tetszik, a saját testi korlátainkat is legyőzni tudó, minden felül kerekedő, a természetet büntetlenül kizsigerelő teremtés koronájaként. Ez az emberkép nem tud tovább működni. És ez óvatosabbá kell, hogy tegyen minket: ha azt gondolom, hogy egy kicsi bennem is van belőled, akkor nem fogok olyan bátran ütni, mert nem tudhatom, hogy mit találok el magamban. Ha ezt tudomásul vesszük, akkor ezen az alapon sokkal könnyebb politikai koalíciókat szervezni, és általában szolidaritást vállalni másokkal.

Köszönöm szépen Dr. Barát Erzsébetnek az interjút! Tartatok velünk a Nőkért Szabadegyetem következő eseményein is!

Hivatkozott irodalom

- „[A Letter on Justice and Open Debate.](#)” *Harper’s Magazine*. Letöltés: 2020. december 13.
- Antoni, Rita. 2020. „[A genderőrületet kiáltóknak valójában a nemek egyenlősége fáj.](#) (Ismertető Marguerite A. Peeters *Genderőrület: Útmutató a globális mesterterv megértéséhez* című kiadványáról.)” Letöltés: 2020. december 15.
- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bayard, Pierre. 2007. *Hogyan beszéljünk olyan könyvekről, amelyeket nem olvastunk?* Ford. Kovács Ilona & Boros Krisztina. Szeged: Lazi.
- Berlant, Lauren. 1997. *The Queen of America Goes to Washington City: Essays on Sex and Citizenship*. Durham, NC: Duke University Press.
- Butler, Judith. 1997. *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. London & New York: Routledge.
- 2005. *Jelentős testek. A szexus diszkurzív korlátairól*. Ford. Barát Erzsébet & Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum.
- 2006. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Ford. Berán Eszter & Vándor Judit. Budapest: Balassi.
- Butler, Judith & Alona Ferber. 2020. „[Judith Butler a genderfogalom körüli kultúrharcról, J.K. Rowlingról és „anti-intellektuális” korunkról.](#)” Ford. Szabó A. Zsófia. *Nőkért.hu*. Letöltés: 2020. december 10.
- „[Elfogadták a transzneműeket ellehetetlenítő törvényjavaslatot.](#)” *Budapest Pride*. Letöltés: 2020. december 15.
- Farris, Sara R. 2017. *In the Name of Women’s Rights: The Rise of Femonationalism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Halberstam, Judith. 1998. *Female Masculinity*. Durham, NC: Duke University Press.
- „[Nyert a magyar állam ellen egy transznemű férfi Strasbourgban.](#)” *Index.hu*. Letöltés: 2020. december 13.
- Pálfí, Rita. „[Elutasította a magyar parlament az Isztambuli Egyezmény ratifikálását.](#)” *Euronews.hu*. Letöltés: 2020. december 15.

- Peeters, Marguerite A. 2020. *Genderőrület: Útmutató a globális mesterterv megértéséhez*. Ford. Sallai Gábor. Budapest: Alapjogokért Központ & Jogállam és Igazságosság Nonprofit Kft.
- Spirik, József. „[Orbán Viktor lett az EU-ban a gender szó legelszántabb ellensége.](#)” *444.hu*. Letöltés: 2020. december 10.